

УДК 9.922.2

**ФОРМУВАННЯ ВОЛЬОВОЇ ПОВЕДІНКИ ДОШКІЛЬНИКА
ЯК НЕОБХІДНА УМОВА УСПІШНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ
СВОБОДИ ВИБОРУ**
Тетяна Вишневська

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів 79000, Україна, kafilos@franko.lviv.ua*

Розглянуто виникнення одного з найскладніших феноменів дошкільного періоду дитинства “Я сам” і тісний взаємозв’язок прояву цього феномена з формуванням вольової поведінки дитини. Сформованість вольових процесів, уміння керувати своїми бажаннями, вчинками й діями дає змогу дошкільнику виявляти ініціативу й допитливість у різних галузях життєдіяльності.

Основна увага приділена аналізу методів батьківського впливу й виховання, що конструктивно впливають на розвиток особистості дитини, формування в неї самостійності й вольової активності.

Ключові слова: свобода вибору, вольова поведінка, криза дошкільного віку, стилі виховання.

Дошкільне дитинство – це період початкового становлення особистості. Виникнення емоційного передбачення наслідків своєї поведінки, самооцінки; ускладнення й усвідомлення емоційних переживань; збагачення свідомості новими гами відчуттів і мотивами; формування вольової активності; нарешті, поява перших суттєвих зв’язків зі світом – це головні особливості особистісного розвитку дошкільника.

Як зазначають дослідники, у дошкільному дитинстві з’являється складність життєвого світу, що визначається супідрядністю мотивів. Відбувається диференціація ліній онтогенезу, що призводять до того чи іншого типу життєвого світу; формуються стійкі (над ситуативні) мотиви й починає формуватися спрямованість особистості [1, с. 232].

Життєвий світ виходить за межі ситуативності, за межі потягів, пов’язаних з безпосередньо сприйнятими дитиною ситуаціями. Спочатку з’являється можливість переборювати свої безпосередні потяги завдяки більш сильним мотивам, що стоять “над ситуацією” (уперше це проявляється під час кризи 3 років); пізніше, завдяки подальшому розвитку довготривалої пам’яті й часової перспективи (психологічного минулого й психологічного майбутнього), поступово утворюється система відносно стійких мотивів і мотиваційних переваг. З появою усвідомлення переживань починають формуватися постійні (над ситуативні) мотиви. Закладається фундамент майбутньої структури життєвого простору й спрямованості особистості дорослої людини [1, с. 226–227].

Успішний розвиток цих процесів багато в чому залежить від ступеня сформованості в ранньому дитинстві системи власного "Я" дитини, самоусвідомлення її відокремленості від оточуючого світу, появи нової для неї потреби бути самостійною, незалежною у своїх діях, уміння заявити про своє право на індивідуальність у власних усвідомлених діях.

Криза 3 років (криза "виділення власного Я") протікає під знаком перегляду відносин дитини з дорослими. Різкі прояви негативізму, упертості, непокори, свавілля й інших негативних моментів даної кризи виступають показниками як неблагополуччя в цих відносинах, так і значимості складності зовнішнього світу [1, с.201]. Отже, підкреслюють спеціалісти, виникає протиріччя між новими потребами, можливостями дитини, її прагненням до самостійності, до власного вирішення проблем, виконання певних дій та неможливістю їх виконати власними силами, без втручання чи допомоги дорослих.

У дошкільному періоді діти розриваються між потребою в автономії та залежністю від батьків. Дошкільнята знаходяться в стані невпинної боротьби з собою та іншими. На зміну тісних відносин прив'язаності дворічних дітей до дорослих, що доглядають за ними, народжується нове почуття автономії – упевненість, що вони здатні діяти самостійно, без сторонньої допомоги [1, с. 204]. Інакше кажучи, ми спостерігаємо виникнення так званого феномену "Я сам".

Отже, початок дошкільного дитинства супроводжується амбівалентністю, що викликається протидією двох сил: прагненням до самостійності й потребою в прив'язаності [2, с. 417].

Феномен "Я сам" означає не лише виникнення зовнішньо помітної самостійності, але й одночасне усвідомлення "внутрішнього" відокремлення від дорослої людини. У результаті такого відокремлення дорослий світ ніби вперше виникає у свідомості дитини.

З точки зору дорослих, дитина приходить у їх світ з "проблемною" поведінкою, що зумовлена недостатнім розвитком афективно емоційно-вольової сфери, а звідси й невмінням керувати своїми емоціями. З одного боку, дорослі помічають намагання дитини бути самостійною в усьому, з іншого, – слабку саморегуляцію. Тому особливе значення має вміння дорослих правильно реагувати на потребу дитини діяти самостійно, з розумінням ставитись до її вимоги на право свободи вибору. Саме дорослі відіграють найважливішу роль на цьому етапі розвитку дитини, адже досконалий образ дорослої людини є головним прикладом для наслідування, єдиною опорою, з допомогою якої дошкільник уявляє своє майбутнє, проектує події життя й усвідомлює його сенс.

Як зазначає Б. Спок, на жаль, саме в цей період дитинства батьки "консолідуються" й усі разом починають пригнічувати "самоствердження дитини", використовуючи для цього будь-які засоби, вимагаючи при цьому відповідності батьківським уявленням про поведінку (К. Бютнер), які в свою чергу передбачають повну "покірність" (Д. Віннікотт).

Свобода вибору дитини, її нестримне бажання бути незалежною, самостійною, ініціатива й допитливість, прояви волі дуже часто підпадають під жорсткий

контроль та обмеження, нерозуміння й заборону з боку дорослих. Тому реалізація свободи вибору вимагає від дитини сформованих вольових якостей, щоб протистояти тиску дорослого світу в рамках дитячої субкультури, розвиненого почуття впевненості у власних силах, володіння соціальними навиками й комунікативними здібностями.

В психологічній науковій літературі спостерігаємо значні розбіжності в аналізі питання про початок формування й прояву перших вольових дій і вчинків дитини.

Деякі протиріччя помічаємо в концепції К. Г. Юнга, який, визнаючи значні зміни в поведінці дитини 3-5 років, що супроводжуються розвитком "Я" свідомості, формуванням так званої індивідуальної психіки, водночас наголошує на тому, що в психічному відношенні дитина ще ніби не існує, являє собою іграшку потягів та умов середовища. Дитина, яка в шість років вступає до школи, продовжував К. Г. Юнг, є виключно продуктом своїх батьків – щоправда, їй притаманна зародкова свідомість "Я", але дитина ще абсолютно не в стані відстояти свою індивідуальність. Іноді ми відчуваємо спокус розглядати особливо обдарованих чи неслухняних, норовистих дітей як особливо індивідуальних чи наділених власною волею. Однак, наголошує К. Г. Юнг – це ілюзорне враження [3, с. 58].

Протилежну позицію займає Ернст М. Краніх, який підкреслює, що вольові прояви в дитини спостерігаються вже на початку раннього дитинства. Протягом декількох місяців дитина досягає того, що в людини (у її зовнішньому прояві) є символом людського буття – прямостояння. В постійних зусиллях все більш успішно дитина перемагає важкість власного тіла – від першого підйому голови до вільного стояння. При цьому дитина розвиває волю – активну дію, яка постійно збагачується новими імпульсами. Такими зусиллями дитина не лише здійснює власну волю, вона якісно підвищує свою дієвість, активність, самостійність, виходить на новий рівень, не зупиняючись на тому, що було досягнуто на певному етапі.

Дитина просувається щоразу далі завдяки своєму "прагненню до досконалого". У цьому, власне, і виражається прогресивний розвиток волі [4, с. 169].

Ідею про формування вольової поведінки на більш ранніх етапах онтогенетичного розвитку підтримував також С. Л. Рубінштейн. Уже перша, спрямована на певний об'єкт, усвідомлена дія дитини, що вирішує певне "завдання", є примітивним "вольовим" актом. Однаково неправильно, на думку вченого, стверджувати, ніби в ранньому дитинстві (у 2–4 роки) воля вже цілком сформована, і що воля є новоутворенням підліткового віку. Насправді ж (наголошує С. Л. Рубінштейн) вольова активність проявляється в дитини досить рано, у ранньому дитинстві та проходить довгий шлях свого розвитку. На кожній сходинці цього розвитку воля набуває якісно нових особливостей [5].

Отже, можна стверджувати, що надмірна імпульсивність, емоційність, недостатньо сформовані вольові процеси в ранньому дитинстві поступово стають більш усвідомленими, керованими в дошкільному віці. Завдяки таким новоутворенням як супідрядність мотивів, їх боротьба, дитина починає, на думку Г. Кащенко, "виявляти здібність володіти собою, себто здібність отримувати деякі

імпульси, обмірковувати власні бажання, робити вибір. Це вже вияв волі, у стислому розумінні її” [6, с. 26].

Ми цілком поділяємо думку психологів, що вибір є ознакою вольової дії. Тобто, вольова дія – це дія, що здійснюється по вибору. Де немає вибору, там немає вольової дії. Отже, дитині необхідно проявляти волю в умовах супідрядності мотивів в ситуаціях вибору між двома чи багатьма можливостями дії. Вольові зусилля в ситуаціях вибору спричиняють важливий для дитини процес – прийняття рішення. Досягнення цього результату виражає успішність дитини у реалізації своєї позиції щодо ситуації свободи вибору.

Можна стверджувати, що правильність прийнятого рішення дитиною, реалізація її вибору прямо залежить від ступеня її об’єктивності сприйняття світу, широти її світогляду, об’єму інформації про навколишнє середовище, якою вона володіє та може оперувати, від уміння реально передбачити варіативні можливості результату свого вибору, його користь і значущість для подальшого використання.

Очевидно, чим більшим об’ємом інформації володіє дитина, чим багатшим є її власний індивідуальний досвід, тим у вигіднішому положенні щодо свободи реалізації вибору вона опиняється перед дитиною з менш колоритним уявленням про світ, з біднішим емоційним досвідом про можливість реалізації власного вибору; тим краще вона орієнтується у виборі, приймає рішення більш усвідомлено, застосовуючи попередній досвід, знання й передбачає можливі наслідки, які спричинить цей вибір.

Ми виділяємо різні ситуації вибору залежно від взаємозв’язку ступеня свободи, якою володіє дитина при реалізації вибору та вольових зусиль, необхідних для прийняття дитиною рішення, а саме:

1. Найменше вольових зусиль необхідно дитині в ситуації відсутності альтернатив для вибору, коли дитині запропоновано (за її бажанням) щось одне для здійснення чи певний одиничний предмет. Перед дитиною постає вибір – робити це чи не робити, брати цей предмет чи не брати. Важливу роль при цьому відіграє емоційне ставлення дитини до запропонованого предмета чи дії, інтерес, якісний характер мотивації.

Очевидно, що емоційно привабливий предмет, цікава діяльність, позитивна мотивація до неї, будуть сприяти прийняттю дитиною рішення на користь даної дії (не вагаючись). При відсутності інтересу, негативній мотивації дитина зробить інший вибір – просто відмовиться від предмета чи дії, не прикладаючи до цього вольових зусиль.

2. Подібна ситуація виникає при наявності свободи вибору в чомусь різноманітному, нетотожному. Дитина має певні альтернативи, варіанти вибору, вона вільна у своєму рішенні. Визначальну роль у цій ситуації знову відіграють привабливість та інтерес. Володіючи повною свободою на вибір, дитина приймає рішення на користь найбільш цікавого, потрібного в даний момент, емоційно значимого предмета чи дії.

3. Складніша ситуація виникає при наявності свободи вибору серед однакових предметів, рівних за своїм значенням, емоційною привабливістю, цінністю видів діяльності.

Проблема вже складніша: чим кількісно більший є вибір якісно рівнозначних предметів чи видів діяльності, тим більше дитині потрібно вольових зусиль для прийняття рішення, для визначення своєї позиції стосовно того чи іншого вибору. Отже, дитині необхідно, спираючись на власний досвід, набуті знання, відокремити серед цього різноманіття предметів найбільш вагомий, тобто все ж таки знайти в ньому певні відмінності й значимі переваги. Можна припустити, що саме вольовими зусиллями дитина ніби примушує себе знайти певну позитивно забарвлену властивість, зацікавитись тим чи іншим предметом чи видом діяльності, одночасно абстрагуючись від інших і прийняти рішення саме на його користь.

4. Однак найбільшу потребу у сформованості та прояві вольових зусиль, умінні стримувати свої емоції, приборкувати свої ситуативні потяги й діяти всупереч своїм бажанням, поступатися своїм інтересам дитина відчуває тоді (і як, на жаль, це часто буває), коли вона позбавлена будь-якого вибору, змушена підкоритися, діяти на вимогу дорослого. У цій ситуації дитині необхідно мобілізувати всі вольові зусилля й проявити так зване самовладання.

Воля, власне і полягає насамперед в оволодінні індивідом собою. Дитина мусить навчитися покірності шляхом самовладання. Не на слухняності й намірі будується самовладання, а, навпаки на самовладанні виникають поведінка й намір [7, с. 119].

С. Л. Рубінштейн підтримував цю ідею та критикував думку деяких психологів про те, що маленька дитина не здатна до самовладання, живе лише некерованими інстинктами й імпульсивними ситуативними потягами. Він звертав увагу на те, що вже на третьому році життя в дитини виникає самовладання, яке проявляється у відмові від чогось цікавого, приємного, а також у рішучості зробити щось неприємне, якщо це необхідно. Приблизно в цей період (3–4 роки), коли в дитини виникає прагнення до самостійності, вона також починає усвідомлювати, що не завжди можна робити все, що бажається. Це вже означає, що дитина стає здатною до самообмеження [8, с. 169]. У період, коли закладаються основи регулюючої функції мовлення, великий вплив на формування вольової поведінки дитини здійснює вироблення стійкої та дієвої реакції на два основних мовленнєвих сигнали дорослих: на слово “треба”, що вимагає дії навіть усупереч бажанням дитини, і на слово “не можна”, що забороняють для дитини дію бажану [8, с. 169].

Маленькій дитині, підкреслює С. Л. Рубінштейн, важче підкоритися вимозі не робити чогось, ніж наказу зробити щось інше. Тому дорослим вигідніше виражати свої вимоги не в негативній, а в позитивній формі.

Психологи відзначають, що з 4 років у дитини розвивається контроль за своїми діями, у дітей формується слухняність, що обумовлена початком пробування в них почуття обов'язку, а після невиконання якогось обов'язку з'являється почуття провини перед дорослими [8, с. 170].

Можемо стверджувати, що протягом дошкільного періоду дитина робить великий крок уперед щодо розвитку вольової сфери: вона починає брати на себе виконання завдань і діяти, усвідомлюючи необхідність довести справу до кінця.

Дитина починає проявляти власну ініціативу при виборі мети, самостійність, завзятість і наполегливість у виконанні певного завдання, але це відбувається в основному тоді, коли дії дитини супроводжуються емоціями радості, здивування чи засмучення [8, с. 170]. Отже, слід звернути особливу увагу на важливе значення емоційного забарвлення будь-якої діяльності дитини, на сприйняття й усвідомлення нею своїх вчинків, дій, а також помилок і проступків насамперед через призму емоційної сфери.

Формування волі в дошкільному віці, яку Е. Еріксон назвав автономією, незалежністю дитини, протягом цього періоду виражається й сприймається дитиною не однаково.

У період кризи трьох років, яка протікає як криза соціальних стосунків, пов'язана із становленням самосвідомості дитини, коли утворюється та захищається позиція “Я сам”, діти перестають потребувати опіки з боку дорослих і прагнуть самі зробити вибір. Якщо криза протікає в'яло, це може свідчити про затримку в розвитку афективної та вольової сторін особистості. Почуття сорому й невпевненості, вважає Е. Еріксон, виникають тоді, коли батьки обмежують прояви незалежності дитини, карають чи висміюють спроби дитини до самостійності.

Однак не лише обмеження й надмірна вимогливість, яку Е. Еріксон вважав основною причиною регресивної лінії розвитку в дитинстві, спричиняють відхилення від оптимального розвитку життєвого світу. Такими причинами можуть бути дефіцит спілкування та його неповноцінність (як в емоційному аспекті, так і в аспекті співробітництва), недостатня вимогливість, уседозволеність, винятковість (абсолютизація) становища в сім'ї тощо. У результаті, крім невпевненості (за Е. Еріксоном, “вагань, сорому”) нерідко з'являються капризність, агресивність, домінантність, лінощі й інші негативні риси характеру.

При цьому одні й ті самі несприятливі моменти виховання (спілкування) залежно від спадкових особливостей дитини можуть призвести до різних негативних рис характеру. Наприклад, та сама надмірна вимогливість в одних дітей може сформувати невпевненість, а в інших – агресивність. Розвиток негативних рис характеру обумовлює появу мотиваційних факторів, що порушують оптимальну лінію онтогенезу життєвого світу [1, с. 204].

Проблеми виникають і тоді, коли дитина пізнає відмінність між “хочу” і “повинен”. Зона найближчого розвитку дитини складається з оволодіння “можу”: дитина повинна співвіднести своє “хочу” з “повинен” і “не можна”, а на цій основі вже й визначити своє “можу”, свою здатність до прийняття рішення й власного вибору. Криза затягується, коли дорослий підтримує позицію “хочу” (уседозволеності) або стоїть на позиції “не можна” (заборони). Слід запропонувати дитині, радить Е. Еріксон, сферу діяльності, де вона могла б співвіднести ці позиції й реалізувати позицію “можу”, проявити свою самостійність і здійснити вибір. Очевидно, ця сфера діяльності – у грі.

Гра, зазначає Е. Еріксон, з її особливими правилами й нормами, що відображають соціальні зв'язки, служить для дитини тим "безпечним острівцем, де вона може розвивати та апробувати свою незалежність, самостійність".

Саме в грі дитина свідомо обмежує свою позицію "хочу" без негативних наслідків для розвитку незалежності, учиться не лише здійснювати вибір, але й відповідати за нього, усвідомлювати позиції й право вибору інших учасників гри. У дітей старшого дошкільного віку позиції "можна", "треба", "не можна" здійснюють інший, більш усвідомлений і регулюючий вплив, набувають іншого емоційно значимого забарвлення. Ці слова стають основою і для саморегуляції, коли дитина подумки їх промовляє сама собі. Це перший самостійний прояв дитиною сили волі. Однак, як зазначають психологи, для дошкільників є характерним і негативний прояв сили волі, що виражається у впертості, негативізмі, капризах (свавіллі).

А. П. Ларін показав, що впертість виникає як при різкому обмеженні власної свободи дитини, її самостійності (і проявляється у вигляді самозахисту з боку дитини), так і при повній відсутності нагляду за дитиною (коли вона звикає діяти лише за своїми бажаннями) [8, с. 170].

Отже, слід ще раз підкреслити необхідність правильного й адекватного використання дорослими різних засобів і стилів виховання в процесі становлення вольової поведінки дитини, поєднання таких основних принципів, як застосування влади й надання свободи.

Саме співвідношення свободи й влади стає важливим та особливо впливовим у процесі виховання, спрямованого на формування вольової поведінки, активності й незалежності дитини. Французький психолог Ж. Леф наголошує: "Будь-яке виховання, що в своєму процесі постійно прагне уникнути методу свободи, наражає дитину на небезпеку, оскільки тоді вона формується в умовах примусу та залежності, стає психічно та емоційно неврівноваженою" [9, с. 126].

Поняття так званої влади Ж. Леф розуміє як легітимне право наказувати, вимагати, а також індивідуальне право затверджувати свою волю й підкорювати інших собі. Воля володіє властивістю встановлювати свій авторитет серед інших шляхом визнання своїх якостей, компетенції чи престижу, які ґрунтуються на повазі, довірі, симпатії й захопленні. З цієї точки зору (вважає філософ Ж. Леф), влада в тій чи іншій формі прояву обмежує свободу.

У більшій мірі влада реалізується в сфері створення й збереження порядку за допомогою дисципліни, яка являє собою добровільний прояв поваги правил, законів чи вимогу їх виконувати. Як засіб виховання феномен влади не припиняє еволюціонувати. І справді, будучи за своїм походженням засобом примусу, влада негативно впливає на автономію й особисту свободу дитини [9, с. 118].

На противагу цьому феномену, Ж. Леф пропонує батькам намагатися знайти взаєморозуміння на основі поваги особистості дитини.

Найкращими методами впливу й виховання, вважає вчений, є такі, що детермінують поведінку із зовнішнім світом, до якого діти є дуже чутливими, – змагання у звертанні до власної гідності, порада, сприятлива атмосфера, позитивні емоційні навантаження, традиції, дитяча ввічливість, власні приклади, самовизна-

чення, включаючи ідентифікацію з особистістю батька чи вихователя (професіоналізм, манеру поводитись, справедливість, ідеали) [9, с. 118].

Ми погоджуємося з висновком, що ці засоби й методи впливу позитивно й конструктивно впливають на розвиток особистості дитини, формування вольових процесів, активності, самостійності, розвивають здатність дитині краще орієнтуватися у своїх можливостях щодо власного вибору й свободи його реалізації.

Жозеф Леф наголошував на тому, що в процесі виховання дитині треба надавати свободу у власних діях, що кожна дитина має право на свободу (право психологічно соціально обгрунтоване). Насамперед екзистенціальна, індивідуальна, генетична цілісність дитини обумовлює її визнання й повагу як особистості, що має певні права. Однак дитину необхідно навчити розпоряджатися й володіти власною свободою для більш успішної реалізації вибору.

Отже, ми розглянули особливості формування вольової поведінки дошкільників і її вплив на реалізацію вибору, на прийняття дитиною певного рішення. Зазначимо, що успішність використання свободи у власному виборі, прояви самостійності й ініціативи вимагають від дошкільника розвинених вольових якостей, уміння переборювати ситуативні бажання й примхи, зосереджуватися на менш цікавих, але більш значимих об'єктах, передбачати результати свого вибору й подальші можливості його використання.

-
1. Кулагина И. Возрастная психология: Развитие ребенка от рождения до 17 лет. М., 1998.
 2. Крайг Г. Психология развития. СПб., 2000.
 3. Юнг К.Г. Значение аналитической психологии для воспитания // Конфликты детской души. М., 1995.
 4. Эрнст М. Краних "Я" в развитии ребёнка / Пер. с нем. В. Загвоздкина // Развитие личности, 1999. № 2. (Ernst-Michael Kranich Das ich in der entwicklung des Kindes und des jugendlich Menschen. "Waldorschule Heute" 70 Jahre, 1989 p. 737–748).
 5. Рубинштейн С. Основы общей психологии. М., 1946; СПб., 1999.
 6. Ващенко Г. Виховання волі і характеру. К., 1999.
 7. Выготский Л. Детская психология // Избранные психологические труды в 6-ти т. Т. 4. М.: Педагогика, 1984.
 8. Ильин Е. Психология воли. СПб., 2000.
 9. Лэф Жозеф. Воспитательные достоинства беспорядка / Пер. с фр. Л. Шипиловой // Развитие личности, 1999. № 4.

**CHILD'S VOLITIONAL BEHAVIOR
AND THE PROCESS OF REALIZE OF CHOICE FREEDOM**

Tetyana Vyshnevs'ka

*Ivan Franko National University of Lviv, Universytetska Str., 1
Lviv 79000, Ukraine, filos@franko.lviv.ua*

In the article the author describes the appearance of one of the most complicated phenomena in pre-school period of childhood – "I'm alone" and close cooperation of display of this phenomenon with forming child's volitional behaviour. Developed volitional processes, ability to control one's desires, actions and behaviour allow to show child's initiative and inquisitiveness, to demand independence in more rationally way, to realize one's own choice freedom in the different spheres of life.

The main attention is paid to the analysis of methods of the parents' influence and upbringing. These methods constructively influence the development of a child's personality, forming his self-dependence and volitional activity.

Key words: choice, freedom, child's volitional behaviour, methods of the parents' influence and upbringing, phenomena in pre-school period of childhood.

Стаття надійшла до редколегії 10.10. 2001

Прийнята до друку 10. 05. 2003